

Báthori Csaba

Rokon szellemi tényállások Rainer Maria Rilke és Hamvas Béla leveleiben

Ha egymás felé hajlítjuk e két géniusz leveleinek ágait, meghökkenve látjuk, milyen mély fogalmi érintkezések, évtizedekig tartó eszméleti tükröződések, eltökélt hűségjelzetek, szó szerinti egyezésekig érő átfedések és csalhatatlan etikai, művészi vonatkozású, alkotáslélektani áttűnések kísérik szellemük kapcsolódásait. Nem óvatlanság kimondani: a Rilke és Hamvas műveiben és leveleiben megnyilatkozó eszméleti párhuzamok olyan alkati, életszemléleti hasonlóságra vallanak, amelynek jegyeit néhány markánsan ragyogó, vissza-visszatérő, idővel elengedhetetlen alapfogalom rangjára emelkedő képzettel röviden is megnevezhetjük. En itt csak néhány – számomra fontos – rögtön szembeszökő ikerképzetet említhetek dióhéjban, de a megrendülés tanúságával. Ezek között nincsen szellemi rangsor, mindegyik elem – és együttesen mind, összekapcsolódva – jelzi annak a szellemi értékrendnek természetét, amely a két életművet a magasság felé tereli.

Köztudomású, hogy Hamvas a negyvenes évek végétől egészen 1968-ban bekövetkezett haláláig a korról szembeszegülő ellenállás jegyében, a magányetika lenyűgöző érlelésével, több évezredes tudásból táplálkozó, szívós különállás magaslesén fogalmazta meg belátásait. A háború előtt ugyan akadtak szellemileg egyenrangú levelezőpartnerei (Kerényi Károly, Várkonyi Nándor vagy

Cs. Szabó László), de a raktárosi korszak szűk két évtizede alatt – a levelezés tanúsága szerint – valahogy cserben hagyták őt régi pályatársai, barátoknak vélt kortársai és életmenetének potyautasai. Folyton gyérült az egyenrangúak száma: Kerényi Károly eltűnik Svájcban, a diktatúra présében itthon megszorultak pedig (Várkonyi Nándor, Weöres Sándor és mások) furcsa módon hallható zokszó nélkül elengedik e minimális romlásra és romlottságra sem hajlandó ember kezét, boldogulnak meteorfényének világa nélkül. Hamvas többnyire ismeretlen, vagy csak átabotában ismert, szellemileg beíratlan kortársak figyelmére szorul, s noha érett humanitással egyensúlyozva építgeti és mélyíti el nemcsak műveit, hanem privát beszédmódját is, kétségtelen, hogy az eleven elemek eltűnését csak az *áru*lás kifejezéssel illethette. És máris megérkeztünk az első lényeges ponthoz:

Hamvas leveleinek egyik centrális, egyre erősödő, a rilkei magányetika összetevőit idéző mondandója a *tisztaság parancsának* sokrétű kiérlelése, feltétel nélküli érvényesítése, az egész életrendet átító őrzése. Rilkének a korai évektől egészen a *Sírfeliratig* terjedő szóhasználati komplexitását itt nincs mód elemezni, csupán jelezhetem annak pár szembeszökő vonását. Egyik verse így indul: *Rein ist im heiteren Geist, / Was an uns selber geschieht* (*Tiszta ma-*

rad derűs szellemünkben, / ami tör-
ténik velünk). Egy másik helyen így
fogalmaz: *wie selbst das klagende
Leid rein zur Gestalt sich entschliesst*
(ahogyan még a panaszos szenvedés
is tiszta alakzattá magasodik, zárul
össze, arra határozza el magát). Az
egyik Orpheusz-szonettben pedig így
szól: *Aber noch ist uns das Dasein
verzaubert; an hundert / Stellen ist
es noch Ursprung. Ein Spielen von
reinen / Kräften, die keiner berührt,
der nicht kniet und bewundert* (De
most még varázs nekünk a Lét; ezer
ponton, helyen / eredet még. Tiszta
erők / játéka, amelyeket senki nem
tud megérinteni, csak aki letérdel és
csodál).

A három futó idézet máris a Ham-
vas-féle éthosz központi, lépten-nyo-
mon nyomatékosan említett, szinte
sulykolt parancsát idézi. Hamvas, aki
– mint írja – kevés olyan embert is-
mert meg, akitől „ne kapott volna
sebet”, hangsúlyozza: még a panasz
idején is meg kell őriznünk szívünk-
ben a derű forrásait, ez az igazi tisz-
taság egyik alaptulajdonsága. (Mel-
lesleg említem: Rilke ezt úgy mondta:
a *Klage* is csak a *Rühmung* terében
válják hallhatóvá.) 1961. november
16-án Hamvas ezt írja – az egyébként
személyesen nem is ismert – Dobes
Lászlónak: *Nem kell küzdeni semmi
ellen. Mindennek meg kell nézni elő-
nyeit és hátrányait, és a hibákat ér-
nyekkel kell áthidalni. Például, ha az
ember a mesterről medítál és elálmo-
sodott, azt kell mondani: Hálát adok
neked, amiért elálmosodtam. Minden
lépésnek pozitívnak kell lenni. Ha az
ember ezt begyakorolja, nem gyűlöl
és nem vet meg többé senkit és sem-
mit. Ez a spiritualizálódás folyama-
ta. A spiritualitás a világgal nem áll
szemben, hanem a világról gondos-
kodik.* (in: *Levelek*, 340).

Hasonló szellemi alapállás dereng
fel a Szabó Irmának írott levelekben.
*Sohasem szabad megelegedni azzal,
ha valamit negatíven lát, mindennek
van pozitív arculata, és az éberség
mind a kettőt egyszerre látja.* (in: *Le-
velek*, 330). Mint ahogy Rilke, Hamvas
is nem csupán a derű, a pozitív ada-
lékok, a meghaladás és „túlnövés” (in:
Levelek, 246), Rilke szavaival: a folya-
matosan „begyakorolt” *überschreiten,
überwinden, überstehen* fontosságát
emlegeti, hanem a magasabb szerve-
zettségű életrenddel összefüggő érin-
tetlenség, megint Rilke rokon szavá-
val: *Arglosigkeit* szerepét is. Hamvas
sokszoros elszántsággal használja a
fogalomcsoportot, a *tisztaságnak* (és
ellentéteinek) egész szinonimabokrát
rebbenti fel profetikus szövegeiben.
Gulyás Pálnak írott egyik levelében
beszél a debreceni költő „*arkangyal-
szerű hang*”-járól, továbbá Kerényi
Károlyról így szól: „*Ebben rokon veled
Kerényi – ő is ilyen angyali ember,
egészen fehér, szárnyas, lobogó és
halálos. Kerényi sokszor olyan, mint
egy lilionszárnyú, fehér, illatos ma-
dár.*” (in: *Levelek*, 52). Ez az eszmény,
amelynek csak egyik szükségszerű
jegye a politikai szférával való bármi-
féle érintkezés tökéletes elutasítása,
számtalan fordulatban fel-felbukkan:
Nem érintkezni a tisztátalannal (in:
Levelek, 130). *Nem azt teszem, ami
helyes, hanem ami élvet szerez. Ez a
tisztátalanságtól van. Csak egyetlen
napom lehetne egyszer tiszta!* (in:
Levelek, 402). Ugyanitt hangzik el a
bámulatosan szigorú eszmény: *Úgy,
egészen tisztán, átlátszóan élni, fe-
detlenül és nyíltan, minden takarás
nélkül, mint az Édenkertben.*

Ez a *tisztán élni* fordulat, mon-
danom sem kell, nem ismeretlen a
világszellem lírai mellékágainak törté-
netében sem, és ott többnyire a mű-

vészi hitelesség, sőt érvényesség elengedhetetlen feltételeként fogalmazódik meg, általában hallatlan etikai színvonalú életgyakorlat tanúságaként (pl. Mallarméről is azt mondták halála után: *Világosan élt*). Hamvas tisztaság-eszménye még a fordítói teremtés területét is átfogja, és a korpusz egyik pontján megrendítő komolysággal követeli meg még egy fordítótól is, hogy életrendjével is igyekezzék közeledni a fordított makulátlan műalkotás felsőbb síkjaihoz.

Csupán egyetlen példát említek, és abban is, jellemző módon, éppen Rilke játssza a döntő szerepet. Amikor Szabó Ede 1961-ben megküldi Hamvasnak az első nagyobb Rilke-prózai válogatást, ezt a választ kapja Tiszapalkonyáról: *Rilke személyes kísérlete volt, persze nem minden támogatás és főként szerencse nélkül, olyan életet konstruálni, amely csak egyet akart, a műhöz méltó tiszta életet élni. Ezért nem viselt el semmiféle kívülről jövő beleszólást, és a róla szóló kritikáktól tartózkodott. A mi fordítóink műveiben egy elég alacsony megoldású életből próbálják megközelíteni azt a művet, amely bizonyos tekintetben és csaknem szent. Csupa fals hang. Nálad az a megnyugtató, hogy a tiszta élet hiányában szenvedsz és nosztalgiád van, de az a baj, hogy a korrupt létformát tekinted reálisnak, az orfikus életet csaknem álomnak. Azt hiszem, rá fogsz jönni arra, hogy fordítva van.* (in: *Levelek*, 328).

Hamvas és Rilke tisztaság-sürgetésével szorosan összefügg két másik igény, s ezek ugyanolyan rangon jelennek meg ebben a fegyelmi kódexben: az abszolút magány, a *sehol-lét*, valamint a Létezés egyetemes elviselésének követelményeire gondolok. A magány nemcsak a – Hamvas sza-

vával – *beszennyeződést* nehezíti meg (egy helyütt azt mondja: *még a szenvedésnél is rosszabb a beszennyeződés*, in: *Levelek*, 370), és eleve kezekedik a nagyobb tisztaságról, hanem az összpontosítás, a szinte inhumánus művészi erőfeszítés feltétele, a filozófiai vagy művészi diktumok meghallásának felségterülete, szinte egyedüli érzékelési-egzisztenciális terepe.

Számtalan helyet idézhetnék Rilke műveiből és leveleiből, amely elemi erővel állítja elénk ezt a hitvallást. De mivel ezeket sokszorosán ismerjük már, most inkább Hamvas változataiból idéznék kettőt, hiszen ezek a magány-etika *magna chartájához* tartozó elvárások. A *nincs hol dolgoznom* (in: *Levelek*, 133), az *elrejtve élni* (in: *Levelek*, 164), az *angyal vezet* (in: *Levelek*, 166) és hasonló fordulatok napnál világosabban mutatják, hogy Hamvas, a magyar szellemtörténetnek ez a legnagyobb *füvön dolgozó* (in: *Levelek*, 137) munkása bizonyos értelemben éppen a Tiszapalkonyának, Inotának vagy Bokodnak nevezett *senkiföldjén* volt képes megvalósítani szubsztanciális életművét. Amit Rilke, például, a *madár gondtalanságának* nevez – Kierkegaard nyomán – egyik korai levelében (1906. május 29-én, Clara Rilkének, Párizsból), vagy az *ismeretlen mérvű szegénység* áldásának, azt Hamvas képtelen mértékben aknázza ki, hasznosította, de mondhatnám úgy is: egy orfikus másvilágba transzcendálta. A *sehol mindenhol van* (*Nirgends ist überall*), írja Rilke egyik 1924-es versében (Erika Mitterernek címezve), a galambok végtelen, légi alapzatokra épített útjaira utalva – és Hamvas ugyanezt gondolja, valósítja meg, vagy ahogy ő mondja: *realizálja* egyszerűsége törekvő, a hétköznapokat megszentelő életgyakorlatában. A szakadatlan *egzisztenciámo-*

sás (Hamvas szava ez: *Levelek*, 374) a tiszta életrend része, az olyan-ami-lyen világ elviselési ceremóniájának szerves eleme, az igazi művészet és magasság felé törekvő gondolkodás alakörülmenye.

Ez az alkotó utánozhatatlan alázattal gyakorolja és lényegíti át a hallgatást, menti át axiomatikus beszédmódjának legszűkebb szegletébe, s mutatja fel még legszerényebb – nem a nyilvánosságnak szánt – megnyilatkozása háttéréből is. Hamvas világosan látta abban a korszakban is a *kompromisszumok demoralizáló hatását* (in: *Levelek*, 207), de azt is tudta: Mester hiányában is, töretlen tanulói igyekezettel is képes volt elérni az ártatlanságnak, a meggyőző művészi hangnak magaslatait, a koncentrált emberséget, vagy ahogy ő nevezte: a *lélekrealizálást* (in: *Levelek*, 130).

Szóhasználata – akárcsak Rilke idevonatkozó néhány fordulata – szinte kíméletlen, nyomatékosan inhumánus, embertelen magasságokat ostromló. Hamvas egész lényében lehetett valamiféle villámcsapásszerű vonás, ostromlóan gondoskodó szívósság, végleteket sem röstellő feltétlenség, vadság. Van a franciában egy képszerű kifejezés: *donner un coup de boutoir, a vaddisznó orrával adni a bökést*. Hamvas minden mondata ilyen sarkallás és hökkentés. Vagy gondoljunk a pázsiton motozó rigóokra: mind egy-egy spirálacél inkább, mintsem elevenség – fürkésző sötét szem, eltökélt keresés. Kecses lábait eszeveszett kapirgálásra szögezik, s egy lökettel, ugrással, dőféssel szinte szemünk láttára le hagyják a percet, miközben előcibálják pontosan azt, amit keresnek. Semmi tétova késlekedés, semmi hályogos tekintet, semmi sóhaj vagy fejkavarás. Csak ugrás, csak dőfés, majd a letlalát pillanata.

Hamvas égi szellemének természetrajza a földön.

1960. március 10-én ezt írja Dobes Lászlónak: *Inkább hirdető vagyok, mint nevelő, és vérmérsékletem inkább forradalmi, mint reformer, mert nem a lassú és csendes újításokban látom a jót, hanem abban, hogy Isten országát rohammal vegyük be. Nem a meggyőzés, hanem a megváltás híve vagyok.* (in: *Levelek*, 259). Nem idézhetek itt Rilke-helyeket, okadatolás helyett csupán megemlítem: az 1907-es *Cézanne-levelekben* és másutt felbukkan az az adat is, hogy a festő még saját édesanyja temetésére sem ment el, arra hivatkozva: munkába temetkezett, és egyetlen pillanatra sem képes kiszakadni az alkotás folyamatából.

Ha Rilke leveleit olvassuk – főleg az anyjához írottakat –, rögtön érzékeljük az alkotás elsőrendű és mindenekfeletti parancsainak való odaadást, a művész alávetési rítusának jelenlétét (és a *műveivel szemben alávetést követelő szigort*), a polgári értelemben vett könyörtelenség momentumait. Még saját családtagjait sem engedte szívesen magához muzot-i magányába, ebbe az elviselhetetlenségig fokozott egyedüllétbe, amely néhány hatalmas költeményben érintkezni látszott felsőbb szférákkal. Ha Rilke lakóhelyeit látogatjuk (a duinói kastély meredek ormfalait, a dél-spanyolországi Ronda holdbéli tájait, a senki birtoka szállodai szobákat vagy Capri világvégi kertbozótsait), minden pillanatban az embertelen elvonulásnak ezt a szerzetesi attitűdjét sejtjük meg.

És hogyan beszél erről Hamvas? 1962. október 31-én, Bokodról így ír, így fakad ki, így tesz lélegzetelállító vallomást: *Gondolkodás, produkció, ilyen alakban elég patológ alakot*

ölt, az ember kénytelen inhumánus lenni, elzárkózni, kegyetlennek lenni, a mű monománia lesz, a munka igen rokon az örülethez közel álló ittassággal. Különösen a figyelés, a diktáló felsőbb hatalom hangjára való figyelés, a hang egzakt lekottázása. Azt hiszem, ha atombomba robbant volna, nem tudtam volna másnak tekinteni, mint bosszantó incidensnek. (in: *Levelek*, 362). Ezt a néhány sort Rilke is írhatta volna, – sőt le is írta, kérem, olvassák el az *Elégiák* és az *Orpheusz-szonettek* keletkezési idején és azután írt leveleit (1922 februárját értem, és az azt követő időket).

Nem véletlen, hogy az efféle belső teremtő földrengések zajlása szinte ijesztő, egyéni létet és személyes viszonyrendszert fenyegető delejjel hat az alkotókra. Rilke és Hamvas sötétség-világosság-dichotómiája ebben a vonatkozásban ezt az állapotot is jelöli, annak mindig kísérő mellékérzete. Hamvas egyik – Pál Antalnak címzett – levelében azt írja: *Látom, hogy már messze (...) felül vagy. Már az angyal vezet. Mindaz, amit egyéb dologról írsz, pl. a sektákról, kicsiny, tántorgás. (...) Az Evangélium megvéd a sektáktól. Nincsen szükségünk semmi egyébre, csak az Evangéliumra.* (in: *Levelek*, 166). Megrendítő ez a számtalan helyen előforduló önbiztató hangnem, a belső démon apokaliptikus érzelmi vámjait követelő felsejlése, csak a sötétség mélységes ösvényein világosságot kínáló megváltás-ígérete. Hamvas is, Rilke is érezte, hogy mindketten a művészi poklok limbuszában keresik az etikai beteljesülést, és szükségük van a vallási képzethalmozás mákonyára, hogy ne kelljen túl súlyos lelkiismeret-furdalást vagy a túl éles önvád mormolását elviselniük.

Ez a belső vétkekességi leltár, a dogma természeténél fogva, főleg a Ke-

mény Katalinnak írott levélanyagban terebélyesedik, de néha fel-feldereng a nyíltan beszélő baráti vallomások némelyik rejtett zugában is. Hamvas egyik 1947-es, Weöres Sándornak címzett levelében így jajdul fel: *Talán már közel vagyok a végső békéhez (és ezért talán már sohasem fog feldúlni semmi – jó órában legyen mondvá). A nagy mélységek kristályá világit, és az éjszaka nem sötét többé, hanem ragyog.* (in: *Levelek*, 153).

De most nem a magasabb eszmény oltalmában végrehajtott önbírási emberi törésvonalairól kívánok beszélni, hanem... hadd emeljek ki még két roppant nyomatékkal megjelenített tényezőt.

Az egyik a folyamatos *ellentét* jelenléte, a *nyers* ellentétnek *tiszta* ellentétté töményedő ereje, a világgal való szembenállás szentsége. Rilke az élet nagy ellentéteit kezdettől fogva különböző párokban vetíti elénk. Az egyik korai *Requiem*-versben pl. az alkotás és a hétköznap gyötrő ellentéteként; később élet és halál, alkotás és szerelem, szépség és rettenet, jelenlét és távollét stb. eszmepárjaiban. A leghíresebbet emelem ki pusztán: *Denn das Schöne ist nichts / als des Schrecklichen Anfang (Mert a Szépség semmi más, / mint a szörnyűség kezdete).* Vagy korábban a híres *Korai Apollóban*: *so ist in seinem Haupte / nichts was verhindern konnte, daß der Glanz / aller Gedichte uns fast tödlich träfe (így nincsen fején / semmi, ami megakadályozhatná, hogy minden költemény / ragyogása szinte halálosan találta el minket).* Rilke ezeket az „ellentéteket” úgy igyekezett úgymond feloldani, hogy igenelte és kibírta őket, és átváltott alakjukban egy költeményben – valamely egyetemes magasztalás tónusában – értelmet tulajdonított nekik.

Ennek az eszméleti ingamozgásnak gazdag szimbólumaitól ragyog az osztrák költő egész lírai életműve: gondoljunk a rózsá-metaphora sugalmasan ösztönző jelentés-árnyalataira, vagy a *szökőkutak, tükrök*, vagy akár a *labda*-szimbólum fáradhatatlanul dúsitott látomásaira. Az ellentétek kívánása (a korai szakaszban: esetleges összebékülése) és egyre gazdagabb érzelmi részvétellel történő belső elrendezése a rilkei szemlélet alapmotívuma. Az ellentét sokszor a dologi-emberi világ próbatétele, kísérteties üzenete, a befele és felfele irányuló menekülésnek jelszava és kikapuja.

Ugyanakkor nem tagadható, hogy a szorongató léttudat ténye a belső ellenállás forrása is, a negatív tapasztalatok tudatos átvételének és elviselésének formája, s annak a hitnek kezdete, hogy *Kimondhatatlan jól van, ami van* (hogyan Pilinszky *Aranykori töredékének* egyik sorát idézzem). A Rilke *Sírfeliratában* felbukkanó *reiner Widerspruch* kifejezés (*tiszta ellentmondás*) éppen ennek a megszerzett belső ellensúly-tudatnak a tanúsága, és Hamvasnál ugyanilyen evidenciaként tűnik fel. 1962. december 1-én ezt írja a bokodi gyárkérmények alól: *Mint egy középkori szent mondta: a megtisztult hétköznapi élet nagyobb, mint a szentek minden csodája és jócselekedete. Amihez még csak annyit tudok hozzátenni, amit egy hászid rabbi mondott (biztosan ismered): a legmagasabb szentség ebben a pillanatban a földön elviselni tudni, ami van.* (in: *Levelek*, 368).

Hamvas egész életét kezdettől fogva jellemzi a belső akadályképzésnek és az ellentétektől ellentétekig lépegető kizárólagos szubsztanciaostromnak ez a heroizmusa, *sorstőkéjének* gyarapítása és elmélyítése (a szót ő maga alkotja meg, in: *Levelek*,

261). Hatvanhárom éves korában ezt írja Tiszapalkonyáról Dobes Lászlónak: *leveledet nagyon jelentékenynek tartom. Főképpen azt, amit az ellentétpárok leküzdéséről írsz. Szeretnék erről többet megtudni. Annál is inkább, mert még húsz éves korom előtt szellemi fejlődésem irányát úgy határoztam meg, hogy az az „ellentétek felszabadítása”. Később mesterem akadt ezen a területen, és tőle rendkívül sokat tanultam.* (in: *Levelek*, 274). Ez az ún. „leküzdés” mindig magányban, művekben, fokozatos meghaladással és érzelmi nosztalgiák nélkül történt.

Mind Hamvas, mind Rilke megnyilatkozásai azt a meggyőződést rejtik magukban, hogy az életnek minden fenyegetés ellenére történő *realizálása* az oltalmi zónák határterületein, a biztonságot nélkülöző léthelyzet síkjain is lehetséges, és a megtisztult belső ösztönzések szinte a nehézkedési erő kényszerével képesek megteremteni az egész létezészt igénylő, derűs embert. A megrázó elem ebben az, hogy mindkét géniusz főleg az élet negatív oldalainak igénylésében keresi a végtelen higgadság hazáját; tehát mosollyal szoktatják magukat az elmúlás, a betegség, a lemondás, a halál elfogadásának tapasztalatához. A létet *egészében* helyeslik és ünneplik és magasztalják, a panasz, a szemrehányás, a savanyú morgolódás vagy kicsinylés vagy hátat fordítás tódítása nélkül. Rilkenél az éjszaka insége fények seregeiből áll. Hadd idézzem az egyik *Orpheusz-sonett* két tercettjét (olvasás közben a cusanusi *coincidentia oppositorum* csodálatos képzeletű szívünket): *Alles atmet und dankt. / O ihr Nöte der Nacht / wie spurlos versankt. // Aus Scharen von Licht / war ihr Dunkel gemacht, / das sich rein widerspricht (Minden*

lélegzik és köszönetet mond. / Ó, ti éjszaka ínségei, / mennyire elsüllyedtetek. // Fény seregeiből / állt össze a ti sötétségetek, / amely tisztán el-lentmond önmagának). Látjuk ismét: az ellentétek szőnyegszerűen szövődő benyomásaiból összeáll végül a Lét bonyolult és feltétlenül igenelt tapasztalata, amely – véleményem szerint – mindkét nagy művész esetén (tehát Hamvasnál is) vallási és etikai eszméleti kútnak tekintendő (Rilkénél azt mondanám: nem filozófia ez, hanem lírai anyagmozgatásának elvont eszmei talapzata).

Ehhez kapcsolódik még, hogy – mint említettem – Hamvasnál az *elviselés* rítusa mindig a morális, vallásos és metafizikai érlelés jegyében történik, nem az ún. „megoldások” keresésének irányában, nem is főleg az esztétikai eredmények hajszolásának örvén, hanem elsőrendűen erkölcsi és evangéliumi megfelelések kitapintása közben. Ahogy Rilke törzsszavainak egyike, az *überschreiten* (átlépni, meghaladni) a szakadatlan *lebírás* gondolatát sugallja, úgy Hamvas eszmélete is összes tapasztalatának átváltását, megemelését, törésvonalainak illesztését, egy bizonyos *felfele zuhanás* érzetét kelti bennünk. Nem az elérés, hanem az érintés számít, nem a kimerítés, hanem a meghiggadás, nem a megállás, hanem a belátás, nem a begyökerezés, hanem a megszabadulás.

Tudjuk, Hamvas a patrisztika korának, az első három évszázadnak egyházatyáit szorgalmasan olvasta, és nem kétséges, hogy a váratlan teológiai szemszögek villogása műveinek különleges fényt kölcsönöz. Többször említi, hogy olvassa Alexandriai Kelemen görög egyházatyá *Stromateis* (*Szönyegek*) című művét, amely azal a kérdéssel indul: vajon szabad-e

könyveket írni. A kérdés egyetemesen metaforikus értelmét a századokban Goethétől Mallarmén át Borgesig sokan részletezték (közös üzenet: *Minden nagy eszme egy könyvbe tor-kollik*), én itt csak azt a jelképi oldalát érintem, amely épp a megállás, a hátráltatás motívumával függ össze. Azaz: ami egy könyvbe záródik, az nem fejlődhet többé. Jellegzetesen peripatétikus rögeszme ez, mindenesetre Hamvas 1959-ben azt írja Németh Ferencnek, az idézett kelemen-i kérdés után: *Alig van gondolat, amin többet törtem a fejemet, mint éppen ez. Egyelőre nem megy. Negyven éven át begyakorolt ösztön visz, és ha nem tudok ennek eleget tenni, felforgat. Nem tudom, vannak-e ilyen problémáid. Azt persze már megtanultam, hogy egy ilyen nehézséget nem akarok megoldani. A nagy kérdéseket nem lehet megoldani, egyet lehet, túlnőni rajtuk. (...) Az ember a kérdést mindig magasabb színvonalra helyezi át.* (in: *Levelek*, 246). Az idézetben a *túlnőni* ige centrális jelentőségű. Ez ugyanis egyetemes értelemben jelzi a *tanuló* Hamvas éthoszát, a befejezhetetlen megközelítések kultuszát, a gondokat szülő ideiglenes találosok és a találosokban folyton felszított kétségek ösztönző erejét.

És most, a lezárhatatlan végen, miután vázoltam e két lángelme eszméleteinek néhány vonását, hadd idézzem – hiszen mégiscsak Hamvas Béla szellemét szeretnénk néhányunkban minden időkre megörökíteni – az egyik Tiszapalkonyán, a raktárépületek poros padlatán kelt levél emlékezetes részletét. Két megrendítő eleme van.

Az egyik: minden apokaliptikus tény megjelenéséért *mindannyian* felelősek vagyunk, én és te és ő és mi és ti és ők. A világ csak úgy gyógyítható

bármilyen csekély mértékben, ha az is felelősnek érzi magát a Rosszért, aki összes porcikájával állandóan a Jót akarta.

A másik: szellemi ember számára kötelező a remény elvének csalhatalan megőrzése (Ernst Bloch és Boros László alakja ködlik fel tudatunkban), a vízőzön elképzelése, beköszönte és elvonulása után egyaránt. Legalább egyetlen jó szándékunknak örökké meg kell maradnia, annak, hogy minden válság elhaladása és elmúlása után ki tudjuk mondani a *plusz egy szót*, értelmet adjunk a Kezdetnek. Hamvas tehát ezt írja Szabó Irmának 1955. április 23-án: *A sors által nyújtott feltételek ellen nem szabad fellázadnom, mert akkor hibát követek el. Ha elfogadom, nem leszek boldog, de ez másodrendű. Számomra a föld*

úgysem lehet a boldogság helye. Önmagamat odáig szeretném érlelni, hogy életem végén olyan legyek, mint a cukor legmagasabb fokát elért szőlő. Mert a túlvilágon a szőlőből bor lesz, és nagyon szeretném, ha jó bor lenne. Jelen embertelen és antikrisztusi világot sem tartom értelmetlennek. Csak annak lenne joga ezt a kort elvetni, aki felidézésében nem részes. Nos? El tudja magáról mondani? Én nem. Tehát viselnem kell, és úgy kell élnem, ha valami más rossz jön, abban ártatlanabb legyek. (in: *Levelek*, 218).

Mivel zárjam? Talán ezzel: ma már tudjuk, hogy Hamvas Bélának igaza volt, noha igazságát nem tudta érvényesíteni. Nekünk viszont ehhez rendelkezésünkre áll az egész sérthetetlen jövő.

Hamvas Béla Tiszapalkonyán. 1960-as évek eleje